

ПИТАННЯ ТРУДОВОГО ПРАВА

С. Прилипко, доцент НЮА України

Визначення системи права соціального забезпечення

У сучасній науці системність розглядається як одна з фундаментальних ознак об'єктивного світу. Як метод наукового пізнання системний підхід включає в себе низку взаємопов'язаних аспектів вивчення об'єкта (компонентний, структурний, функціональний), котрі дозволяють у сукупності надати більш ретельне уявлення про систему в цілому. Стосовно права системне дослідження потребує: історичного підходу до юридичної форми, виявлення зв'язків права з іншими соціальними системами, розгляду взаємодії системи «право — суспільні відносини», вивчення компонентів права. Центральне місце в системному підході посідає компонентний аспект дослідження, який дає змогу відповісти на питання, з яких частин складається системне ціле. Другий важливий аспект системного підходу пов'язаний з вивченням його структури. Кожній конкретній системі притаманна своя специфічна структура, яка визначається компонентами, що її складають. Структурний аналіз права означає виявлення галузевого складу, встановлення місця конкретних галузей в системі права, дослідження взаємодії галузей права одна з одною і системою в цілому¹.

Система галузі права — це система взаємопов'язаних правових норм, які розподілені по інститутах. Таким чином, правовий інститут має складатися із взаємопов'язаних правових норм, а галузь — із взаємопов'язаних інститутів. При цьому йдеться про такі взаємозв'язки, які об'єктивно існують, склалися відповідно до закономірностей розвитку². Структура системи права — це її внутрішній устрій. Розкрити структуру права можна лише, з одного боку, через поділ її на окремі

¹ Див.: *Мачульская Е. Е., Горбачева Ж. А.* Право социального обеспечения: Учеб. пособ. для ВУЗов. — 3-е изд., перераб. и доп. — М., 2000. — С. 256.

² Див.: *Андреев В. С.* Вопросы теории советского права социального обеспечения. Проблемы трудового права и права социального обеспечения. — М., 1975. — С. 189 — 190.

взаємопов'язані елементи, а з другого — через інтегрування (об'єднання) норм права в єдину систему. Головними структурними елементами системи права є норми права, інститути права, підгалузі права, галузі права. Саме вони конкретизують поняття права з точки зору його змісту¹.

Питаннями системи права соціального забезпечення займалися В. Андреев, Н. Болотіна, В. Бурак, К. Гусов, І. Гушин, Б. Сташків та ін.

Метою статті є чітке визначення системи права соціального забезпечення, що певною мірою дозволить практично реалізувати завдання та цілі, які стоять перед суспільством у процесі розбудови нової системи соціального забезпечення.

Кожна галузь права є системою або сукупністю юридичних норм, покликаних регулювати якісно однорідну групу (коло) суспільних відносин. Для виконання цієї функції система (або сукупність юридичних норм) повинна мати і внутрішній зв'язок (організацію) правових норм, і єдину внутрішню структуру, дозволяючи враховувати специфіку регульованих суспільних відносин, що становлять предмет галузі. Первісним елементом будь-якої правової системи є юридична норма. Група правових норм, покликаних регулювати конкретний вид відносин з соціального забезпечення (пенсійні, з приводу забезпечення допомогами, натуральними видами послуг), утворює правовий інститут.

Разом з тим правові норми можуть містити положення, що стосуються всіх видів відносин з соціального забезпечення або регулюють загальні питання групи відносин з соціального забезпечення (визначають предмет, суб'єктів, джерела, принципи права соціального забезпечення), а можуть містити положення, що регулюють конкретний вид матеріальних відносин з соціального забезпечення або їх окремі елементи (пенсійні відносини, включаючи пенсії по старості, за вислугу років, по інвалідності, у разі втрати годувальника, відносини з приводу допомог, зокрема допомог з тимчасової непрацездатності, допомог на дітей, допомог на поховання та ін.).

Залежно від цього критерію правові інститути, що складаються з певного роду правових норм, прийнято підрозділяти на інститути Загальної частини і інститути Особливої частини права соціального забезпечення, законодавчо детерміновані специфікою предмета галузі.

Право соціального забезпечення має свою систему, структуру, яка заснована на певних закономірностях та елементах, що її утворюють (інститутів, норм права). Під системою права соціального забезпечення

¹ Див.: Цвік М. В., Ткаченко В. Д., Петришин О. В. Загальна теорія держави і права: Підручник. – Х., 2002. – С. 258–259.

треба розуміти науково обґрунтований, об'єктивно існуючий зв'язок інститутів і норм, які складають самостійну галузь права¹.

Загальну частину права соціального забезпечення складають такі правові інститути: нормативні розпорядження, що визначають предмет галузі; нормативні розпорядження, що встановлюють організаційно-правові форми державного, обов'язкового соціального страхування; інститут правосуб'єктності або правового статусу суб'єктів відносин з обов'язкового державного соціального страхування і соціального забезпечення; інститут галузевих (внутрігалузевих) принципів; інститут страхових випадків; інститут джерел права соціального забезпечення (слід зазначити, що інститут джерел деякі автори відносять до системи науки, а не галузі).

При цьому треба погодитися з М. Захаровим і Є. Тучковою відносно того, що формування загальної частини права соціального забезпечення повністю ще не завершилося, у тому числі і внаслідок відсутності кодифікуючого акта. У зв'язку з цим у вчених-правників, які займаються проблемами права соціального забезпечення, немає однозначного підходу до визначення структури загальної частини. Одні з них (К. Батигін, Є. Мачульська), розкриваючи зміст загальної частини, вказують лише на сукупність відповідних норм, не розглядаючи їх організацію усередині цієї частини; інші (В. Шайхатдінов), крім традиційних інститутів загальної частини, відносять до неї інститут строків, інститут середньомісячного заробітку, інститут трудового стажу².

Відносно останнього інституту ще В. Андреев відзначав: «Хоча в цьому інституті зосереджені норми, що регулюють загальні сторони ряду відносин, проте такі загальні сторони представляють в кожному даному виді відносин приватні сторони, пов'язані лише з юридичними фактами. Тим паче, що інститут трудового стажу вирішує приватні проблеми далеко не всіх відносин, що становлять предмет права соціального забезпечення»³. Тому інститут трудового стажу більшість авторів включають в Особливу частину права соціального забезпечення. Ми також солідарні з позицією В. Андреева, але з тим лише зауваженням, що як юридичний факт в новому пенсійному законодавстві названо страховий стаж.

Особливу частину галузі складають правові інститути, покликани вирішувати не загальні, а окремі питання регулювання суспільних відносин, що виступають її предметом. Іншими словами, предметом їх

¹ Див.: *Сирота І. М.* Право соціального забезпечення в Україні: Учебник. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – Х., 2002. – С. 29–30.

² Див.: *Захаров М. Л., Тучкова Э. Г.* Право соціального забезпечення Росії: Учебник. – М., 2002. – С. 83.

³ Див.: *Андреев В. С.* Право соціального забезпечення в ССРСР. – М., 1987. – С. 43.

регулювання є конкретні види відносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування, державного соціального забезпечення, державної соціальної допомоги та державної підтримки, а також розміри та обсяги надання окремих видів соціального забезпечення. При цьому, якщо той або інший вид регулюваних відносин має складну структуру, то таке ж складне утворення має і сам правовий інститут, унаслідок чого його прийнято ділити на підінститути, бо це зумовлюється предметом регулювання — об'єктивною передумовою такого поділу. В літературі правові інститути з складною структурою називають по-різному, наприклад, генеральні¹, комплексні² та ін.

Як один з основних правових інститутів Особливої частини даної галузі слід назвати інститут страхового стажу, а також трудового стажу, який набуває великого значення саме в ринкових умовах розбудови новітньої системи соціального забезпечення.

Треба підкреслити, що центральним інститутом Особливої частини права соціального забезпечення визнається правовий інститут пенсійного забезпечення. Він має дуже складну структуру і тому складається з декількох підінститутів з такими ж складними нормативними утвореннями. До них належать: пенсії за віком, пенсії по інвалідності, пенсії у разі втрати годувальника; пільгові пенсії, різноманітні пенсії за вислугу років (пенсії працівникам прокуратури, суддям, державним службовцям, працівникам органів внутрішніх справ та військовослужбовцям, працівникам органів місцевого самоврядування, працівникам цивільної авіації, депутатам Верховної Ради тощо), пенсії за особливі заслуги перед Україною. Також великого значення набувають пенсійні виплати з обов'язкової накопичувальної системи пенсійного страхування, яка базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді та фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій та одноразових виплат. За рахунок коштів Накопичувального фонду, що обліковуються на пенсійних рахунках, здійснюватимуться такі виплати: довічна пенсія з установленим періодом, довічна обумовлена пенсія, довічна пенсія подружжя, одноразова виплата.

До зазначеного інституту включаються також норми щодо умов надання пенсій, визначення суб'єктів і змісту пенсійних правовідносин, юридичні факти, на підставі яких виникають, змінюються та припиняються дані правовідносини.

Таким же складним за своєю структурою правовим інститутом Особливої частини галузі виступає інститут допомог і компенсаційних

¹ Див.: *Шайхатдинов В. Ш.* Право социального обеспечения РФ (альбом схем). – Екатеринбург, 1999. – С. 10.

² Див.: *Захаров М. Л., Тучкова Э. Г.* Вказ. праця. С. 84–85.

виплат. У ньому норми також згруповано в окремі підінститути: допомоги з тимчасової непрацездатності, допомоги по вагітності і пологах, допомоги на дітей, що включає одноразові і щомісячні допомоги, допомоги на поховання, забезпечення по страхуванню від нещасних випадків на виробництві і професійних захворювань, допомоги та підтримки по безробіттю, у разі тимчасової непрацездатності, допомоги та забезпечення у разі техногенних катастроф, адресна соціальна підтримка, забезпечення та допомога окремих категорій громадян (учасників бойових дій, інвалідів, самотніх, біжінців, репресованих, безпритульних, осіб похилого віку, які не набули права на пенсію тощо), допомоги сім'ям з дітьми та малозабезпеченим сім'ям.

Наступний правовий інститут Особливої частини цієї галузі — це інститут медичної допомоги і лікування. Його структуру складають підінститути: безкоштовної медичної допомоги і лікування, безкоштовної лікарської допомоги, санаторно-курортного лікування. При цьому необхідно виділити, яка медична допомога надається безоплатно, яка на підставі обов'язкового медичного страхування, а яка за рахунок додаткового цивільно-правового медичного страхування.

Одним з основних правових інститутів галузі є інститут по наданню потребуючим соціальних послуг. Він складається з декількох підінститутів: стаціонарного соціального обслуговування, соціальної допомоги вдома, забезпечення інвалідів засобами пересування і транспортними засобами, протезно-ортопедичної допомоги, утримання старих у будинках для старих; пільг із системі соціального забезпечення і деяких інших.

Підставою для поділу всіх норм на зазначені інститути є організаційно-правові форми надання соціального забезпечення та види правових відносин, які регулюються певною сукупністю норм, що є предметом права соціального забезпечення.

До предмета регулювання права соціального забезпечення разом з системоутворюючими матеріальними відносинами входять і процедурні, процесуальні відносини, що обслуговують їх. Природно, що вони регулюються нормами процесуального характеру, які згруповано в однорідні нормативні утворення — самостійні правові інститути: по встановленню юридичних фактів; по призначенню, перерахунку розмірів, виплаті і доставці пенсій; по порядку збереження і конвертації раніше набутих прав; по вирішенню спорів; по юридичній відповідальності страховальника і застрахованої особи.

Крім системи галузі — науково обґрунтованої сукупності правових інститутів, зумовленої конкретними видами або елементами цих видів суспільних відносин, що становлять предмет регулювання самостійної

галузі права, внутрішню єдність, взаємозв'язок і структуризацію мають і система законодавства, і система науки права соціального забезпечення. Слід відзначити, що система законодавства не завжди збігається з системою галузі, хоча і система законодавства, і система галузі врешті-решт є сукупністю правових норм. Проте нормативні акти покликані комплексно регулювати той або інший вид соціальних відносин безвідносно до їх внутрішньогалузевої структури, бо система законодавства відображає структуру і співвідношення не внутрішніх, а зовнішніх форм виразу права (законів, указів, ухвал), випробовуючи на собі вплив суб'єктивних чинників нормотворчості¹. Відповідно і структуру Загальної і Особливої частин системи законодавства складають не правові інститути, а загальні юридичні норми і спеціальні юридичні норми.

Як слушно наголошується в літературі, необхідність проводити відмінності між системою права і системою законодавства викликається потребами систематизації законодавства, тобто діяльністю державних органів, спрямованою на впорядкування законодавства, приведення його в струнку логічну систему. Встановлення правильного співвідношення між системою права і системою законодавства — це не тільки теоретичне, а й практичне завдання. Належне його вирішення має забезпечити доступність, скорочення непотрібної множинності актів, їх узгодженість і правильне застосування на практиці².

Система науки права соціального забезпечення також істотно відрізняється від системи галузі, передусім — за предметом. Предметом галузі є якісно однорідна група суспільних відносин по соціальному страхуванню і соціальному забезпеченню громадян. Предметом же науки виступають знання, теоретичні уявлення, загальні закономірності і тенденції розвитку права соціального забезпечення. До того ж, наука вивчає історію виникнення і становлення даної галузі; проводить порівняльний аналіз міжнародно-правових норм і систем соціального забезпечення в зарубіжних країнах з системою соціального забезпечення нашої країни. Унаслідок цього предмет науки права соціального забезпечення набагато ширше предмета галузі.

Іншою відмінною рисою науки права соціального забезпечення є її метод, бо наука використовує не методи правового регулювання, а методи пізнання дійсності (загальні для всіх наук методи дослідження явищ і окремонаукові методи).

Отже, право соціального забезпечення як наука — це система наукових знань і теоретичних уявлень про дану галузь, її функції, місце і

¹ Див.: Трудовое право России: Учебник / Под ред. А. С. Пашкова. — СПб., 1993. — С. 44 — 45.

² Див.: *Захаров М. Л., Тучкова Э. Г.* Вказ. праця. — С. 88.

значення як самостійної галузі в правовій системі України. Природно, що вона, як і галузь, має Загальну і Особливу частини. В Загальній частині науки розглядаються: передумови виникнення такого явища, як соціальне забезпечення; історія становлення системи соціального забезпечення; поняття права соціального забезпечення; критерії визначення предмета і методу права соціального забезпечення; елементи системи і принципи цієї галузі; вчення про правовідносини у сфері соціального забезпечення і джерела права соціального забезпечення та ін.

Особливу частину складають наукові знання і теоретичні уявлення про конкретні правові інститути і підінститути, що регулюють той або інший вид відносин з соціального забезпечення. Крім цього, в Особливій частині науки права соціального забезпечення проводиться загальний аналіз міжнародного правового регулювання відносин з соціального забезпечення відповідно до різних організаційно-правових форм.

Надійшла до редколегії 15.11.05